

## MÉG EGYSZER BOGÁTHI FAZAKAS MIKLÓSRÓL.

(Észrevételek a „Szombatosok Története“ című könyvre.)

### I.

Dr. Kohn Sámuel, a budapesti szabadelvű izraelita hitközség népszerű magyar hitszónoka nagy szolgálatot tett a magyar egyháztörténetnek a Szombatosok Története rendszeres megírásával. Művéből látszik, mennyi anyag volt már nyilvánosságra hozva, s mennyi rejlik még a közlevéltárakban, a miket azonban szerző — a mennyiben hozzá juthatott — fölkeresett s használt. Szerző a magyar irodalmi nyelvben oly járatos, mint bármely írónk; csak könyve címében van egy kis botlás: „A Szombatosok Történetük, Dogmatikájuk és irodalmuk“ — e helyett: Története, Dogmatikája és irodalma, s még itt-ott kevés tollhiba inkább, mint szabály elleni vétség. A magyar nemzet gondolkodásmódjába s politikai érzületvilágába csaknem egészen bele találja magát író; kényes tárgyú könyve írásában annyira óvatos és kimélő, hogy e tapintatát méltányolnunk kell. Csak itt-ott van bizonyítás helyett következtetés, elv helyett föltevés, s a könyv végén feledve a magyar író nemzeti álláspontja.

A szombatosok sectájáról eddig tudtunk tragikus és mosolyt keltő eseményeket, ismertük énekeiket s néhány hitcikköket, Eőssy Andrást és Péchi Simont, üldöztetésöket a XVI—XVII. században, s az unitáriusokkal egybeköttetésöket stb. Dr. Kohn rendszeres történetöket adja, tehát viszontagságaikat, hittanaikat, irodalmukat; nyomozza eredetöket, annak okát, fejlődésöket s aláhanyatlásukat; könyvében a szombatosság világos és érdeklő képe tűnik az olvasó elé.

Ezek általános benyomásaim; történetirói modorára és felfogására, bizonyítékai, következtetései és ítéletei értékére következő észrevételeim vannak:

Először a zsidó és zsidózó vagy szombatos (judaizans sabbatharius) szók XVI—XVII. századi politikai jelentését az unitá-

riusokra vonatkozólag — bár teljes jóakarattal ír róluk — nem fogta fel szerző azon kori igaz értelmében. Az akkori magyar történet, a politikai élet és társadalom más meghatározását mutatja ennek.

A zsidó azon jogtalan s a keresztényektől általában utált faj volt, melyet a társadalom megvetett, melyet üldözni, büntetni, kiirtani lehetett, mint az ariánust, eretneket, sacramentáriust és lutheránust, protestáns országokban a pápistát, jezsuitát stb. akár megégetni. *Lutherani corburantur*, II. Lajos alatti törvény. Megégetett ariánust és eretneket eleget jegyzett föl a történelem.

A zsidózó és szombatos vallásu is ily üldözött volt; megfogni, bebörtönözni, kifosztani, törvény adott jogot a fiskusnak és fejedelemnek, s oka a katolikus vallástól eltérő hitnézet volt, melyet mint államvallást védett a törvény és kormány. Minden nemzet szabad gondolkozói, a kik a katolikus szentháromsági tannal, Erdélyben a reformált hitü fejedelmek idejében az orthodox reformált hittel ellenkező, főleg pedig ha unitárius nézeteket vallottak s hirdettek, zsidó, zsidózó, szombatos nevet kaptak, ilyeneknek kiáltattak ki, azért, hogy a közvádó és fejedelem büntető keze elérhesse, meggyőződésöket elfojthassák, őket ártalmatlanokká tehessék. Ezért ítelték el a XV században Huss Jánost, a XVI. században Servetust; ezért vetették Dávid Ferenczet, mint zsidóságra hajlót, börtönre, követői közül Csizsár István kolozsvári senatort, azért, hogy azt mondotta, hogy a szentháromságot a niceai és constánzi zsinat találta fel, mint Istenkáromlót nyilvános helyen botoztatták meg, s Toroczka Jánost Krisztus keresztje elleni káromló szavaiért Déésen cigányokkal kövel verették agyon. Ezért égették meg mint unitárius tanok hirdetőjét, Palaeologus Jakabot, Dávid Ferencz elvrokonát és kolozsvári tanárt, ezért ölette meg Alvinczi György magyar alföldi unitárius papot Veresmarty Illés herczeg-szöllősi reformált püspök.

Nem volt szombatos és zsidózó Dávid Ferencz és Alvinczi György, nem Palaeologus Jakab, nem akarták eltörölni az új szövetséget s visszaállítani Mózes törvényei uralmát és a zsidó hit szer-tartását, nem körülmetélkedtek, nem ünnepelték a szombatot, nem akarták Krisztust megtagadni s Mózeszt állítani helyére, csak Istenségét nem ismerték el, ez volt bűnök, a Szentháromságot tagadták, ezért kiáltottak ki zsidózóknak! A római catholicismusnak és polgári hatalomnak csak jogczim és ürügy kellett elvesztésökre, s ama vészteljes két szó; „zsidózó, szombatos“ átadta őket az önkénynek és gyűlöletnek, s ők vallásos meggyőződésök vértanuivá

lettek, mint megöletett, megégettetett az első keresztény században ariánusnak s photiniánusnak gúnyolt sok szabad gondolkozásu, s a reformáció első korában sok lutheránus és sacramentárius.

A kálvinhitű orthodoxia mondatta Kemény Jánossal is, hogy Mikó Ferencz, a nagy hirnevű unitárius mecenas zsidó és athaeista; mert Dávid Ferencz álláspontján maradt meg rendithetlenül; ezért támadt zsidó és szombatos hire Balassy Ferencz udvarhelyszéki főkirálybírónak, mert ő és a hasonlóul gondolkozó unitárius főemberek hatalmas urak voltak, tiszta unitárius hitökről bátran vallást tettek, házuknál, kastélyaikban Dávid Ferencz hitét valló prédikátorokat tartottak, szintugy, mint a Báthoriak, Gyulafyak és Kornisok a legnagyobb Kálvin-világban is csak katolikus és jezsuita papokat hívtak udvaraikba, s a Krisztus-imádás tanát rájuk kényszeríteni a fejedelmek sem birták. Dávid Ferencz elítéltetésekor, mellette tüntetőleg hagyták ott a fejedelmi ítélőszék gyüléstermét a nemesség és főbb unitáriusok, a mi a fejedelmet gondolkodóba ejtvén, az ítéletet egy nappal elhalasztotta, s csak azután, a jezsuiták türelmetlen ösztökélésére és biztatására mondatott ki az, ugy, hogy a fejedelmi palotát erős kék és veres darabont csapatok vették körül, őrködve a köznyugalom felett.

Korlátolt elmék, lelki sötétben élő lelkek voltak ama gyászos időben azok — minők ma is vannak — a kik az unitáriusokat szabadabb hitelveikért nem tartották keresztényeknek, s azt hiresztelték róluk, hogy zsidóságra tértek át, a kereszténység ellenei közé sorakoztak, méltók a halálra. Hitbéli meggyőződésök hozta rájuk veszedelmöket.

Dr. Kohn világos látása itt tévedett nagyot, rokonszenves jóakarata és igazságérzete — a mi pedig egész művén átvonul — az unitáriusok zsidósága, zsidózása és szombatos volta megítélésében magát nem érvényesítette, a hatalom és uralkodó vallások üldözési pusztja jelszavára nagyobb sulyt fektetett, mint a dolog belső igazságára; faja és vallása irányában levő elfogultsága miatt — a mit pedig kerülni kívánt — igen ruganyos és terjedékeny értelmet adott a zsidó és szombatos elnevezésnek, a mi vádaskodás volt inkább, mint valóság, keresett ok és szín, szilárd, de más hitbéli meggyőződésű férfiaknak törbeejtésére és kifosztására. E ruganyosság és hibás felfogás a büntetésre minősítő szók értelmezésében vihette arra a téves ítéletre a Szombatosok tudós történetiróját, hogy az 1638-ki déési szombatos üldöző törvényszék tartásakor Erdélyben a szombatosok számát 15—20,000-re tehetőnek írta. (204. l.) Én nem

állítom -- mint dr. Kohn sokszor teszi -- hogy ennek alig fele lehetett, de az akkori dolgok és történetek ismeretéből következtethetőnek hiszem; felét bizonyára szabad unitárius meggyőződéseért bélyegezték meg ellenségeik zsidózó és szombatos elnevezéssel. Ebben dr. Kohn nem gyakorolta kellő szigorral a történetíró kritikai tisztét. Kálvin üldözési szelleme nyilvánult itt inkább, mintsem oly nagyszámu unitárius zsidó vallásra térésének bebizonyított ténye Medgyesi Pál, Rákóczi fejedelem udvari papja és Gelei Katona István; később reformált püspök theologiusi gyűléte az unitárius Beke Dániel püspök ellen, mintsem a kereszténység nagy érdekének féltése.

Azt sem tartom igazoltnak, hogy Borsos Tamás és Balassy Ferencz 1615 körül szombatosok lettek volna, mint dr. Kohn állítja. Borsos ellen az 1595-n Szinán basához irt maros-vásárhelyi levelet hozva fel, a mi 20 év előtt történt, háborus időben, a mikor az élet megtartása minden más érdeket háttérbe szorít. De ha ő ily sok idő mulva is, mint nem keresztény, a szombatot tartja, vajjon lehetett volna az erős orthodox reformált hitű Bethlen Gábornak éveken át fontos állami küldetéseiben s a portán is követe? Hihető-e az, hogy ha ő titkon szombatos volt is, külsőképpen -- mint dr. Kohn állítja, -- oly igen buzgolkodott volna, s ha igen, a fejedelem, a ki maga hozta 1618-ban a szombatosokat üldöző első törvényt,<sup>1)</sup> vajjon türte volna-e azt, s bizalmát ily eretnekekben helyezte volna? *Credat Judaeus, Apella.* Én nem látom hihetőnek.

Balassyról szintén egy br. Orbán Balázs Székelyföld Leírása című művéből vett néphagyománnyal s néhány levéllel akarja dr. Kohn a zsidóságot és szombatosságot bebizonyítani. De néphagyományra történeti tényt alapítani nem engedi a történelmi kritika. A nép hajlandó saját balvéleményét megtörténtnek, igazságnak adni ki, de ezt elfogadnunk nem szabad. A másik bizonyíték, hogy ő Pécht atyjának, ez őt fiának nevezte, még kevesebb súlyú. Ebből hitközösséget következtetni szintén nem lehet. Azon korban köz szokás volt főurak és fejedelmek közt, hogy egymást rokonszenvők s barátságuk bensősége jeléül így szólították meg. Ez sem elég Balassy szombatosságának igazolására, a mi alább kétségtelen adatokkal lesz kimutatva. Hátrább látni fogja a tisztelt szerző ur, hogy Bogáthi az öreg Kárádival folyó polemijában azt írja magáról, hogy annak éles írására ő fiuhoz illő tisztességgel válaszolt, a mi azt teszi, hogy őt atyjának nézte, s vele szemben szintén élesen írni megengedhető-

<sup>1)</sup> A Szombatosok stb. 85. l.

nek nem tartotta. Vajjon ezért Kárádi Pál is szombatos volt?! Nem egyeztethető e tényekkel szerzőnek azon előadása, midőn a szombatosság kezdetét 1588-ra teszi, s alapítója Eössy András mellé első ügytársul Bogáthi F. Miklóst és Péchi Simont, a hirneves tudóst és államférfit adja, (47. l.) a kik hihetlen rövid idő alatt megteremtették e korszakbeli szombatos-irodalmat, melynek az új hitfelekezet köszönte szervezését, valamint vallásos gyakorlatának egyöntetűségét. Ezek — írja szerző — a maguk felfogása szerint átdolgozták a zsolnárokat, átvették egyszerűen, vagy vallásos nézeteikhez módosították az unitárius énekeket, (más helyen tagadja ezt szerző,) versbe szedték a zsidó imakönyvek néhány darabját, s az ó szövegség több más költői részét; de irtak is himnuszokat, valamint az összes vallási életet felkaroló eredeti énekeket is, és nem sokára önézettel mondhatták el:

Im vallásunk minden részéről énekeket irtunk,

Külön magának minden dologról rend szerint egy végbe. (47. l.)

E bőv részleteket — mond szerző — nem sokára összeállította egy rendező kéz, valószínűleg az Eössyé, és a szombatoságnak már 1600 körül volt önálló teljes Énekeskönyve, melyet később új énekekkel pótoltak meg. stb. (48. l.)

Szerző szerint Bogáthi még a szombatoságnak 1588. Eössy által megalapítása előtt s azután is szombatos énekek készítésével, zsolnárok fordításával, unitárius énekek módosításával, (tehát mégis voltak módosított énekek) zsidó imakönyvek, s az ó-szövegségi költőibb részek versbe foglalásával foglalkozott. Így jött létre (1600 körül) az eredeti régi (érti a J a n c s ó-C o d e x-et) Szombatos Énekeskönyv. (48. l.)

Elősorolván dr. Kohn az Akadémiában és a kolozsvári unitárius főtanodában levő I. számú (J a n c s ó-C o d e x) Lugossy által s a Kriza és e czikk írója által ismertetett II. III. számú szombatos kéziratokat (C o d e x e k e t), megjegyzését így végzi: E három kézirat, mely egymást kiegészíti, tartalmazza a régi Szombatos Énekeskönyvnek vagy helyesebben az e korszakbeli szombatosi vallásos költészetnek összes énekkészletét. (50 l.)

Mindezekre én csak annyit jegyzek meg, hogy Péchi 1588—1597 körül még mint ifju külföldön utazott és tanult, az előtt itthon tanított és gyermekeket nevelt, vallás alapításról tehát nem gondolkozott. Bogáthi ez időben kolozsvári unitárius magyar prédikátor volt s szintén egyébbel foglalatoskodott, 1592-ben pedig már meg volt halva, a mint hátrább ki lesz mutatva; szervezőnek, ének-készlet gyűjtőnek és rendezőnek tehát ez időben egyedül Eössy marad fenn, s az ő szom-

batosi vallás-alapító munkájának folytatója és gyarapítója Péchi lett, de csak a XVII. század II. III-ik tizedében, Bogáthinak szombatos vallásalapítási törekvést és érdemeket tulajdonítani sem akkor, sem előbb vagy utóbb egyáltalában nem lehet.

De Bogáthi zsoltár-fordítását igazolja a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárában levő, épen általam ismertetett 1604-ki példány — mondhatja valaki — a mit én életiratában a Ker. Magvető XV. köt. 165 lapján Bogáthi unitárius zsoltár ének ének, a 169. lapon unitárius zsoltárkönyvnek állítottam, melylyel az Akadémia Jancsó-féle példányába egybe volt kötve egy Szombatos Hymnus-z-könyv, egybehasonlítván a kettőt, a 244. lapon ismétlem: „hogy a Lugossy által Péchinek tulajdonított énekek nem övéi, hanem Bogáthi F. Miklóséi, tehát nem szombatosi, hanem unitárius énekek“; végre a 251. lapon: „Bogáthi határozottan unitáriusnak irtam. Való, e zsoltárok léteznek, de szerintem nem szombatosok, hanem unitárius zsoltárok.“

Dr. Kohn tagadja ezt, s műve 141. lapján azt írta: hogy ép azon adatok, melyeket Bogáthi a Balassy Ferencznek ajánlott kézirati művében maga hagyott fenn magáról, azt mutatják, hogy a könyv írója szombatos volt, tovább ismét: de mind ennél világosabban, mondhatni félreérthetetlenül tanuskodik Bogáthi szombatosága mellett zsoltár-fordítása; nemkülönben műve 149. lapján azt írja: Bogáthi minden zsoltár végén, néha kezdetén elmondja: ki írta? mily alkalomból s mi célra? Értelmezéseinek mindig zsidó szempontból indul ki, és a zsidó hagyományt követi, leggyakrabban zsidó biblia-magyarázókat: Dávid Kimchit, Salamon Jiczchakit, Ibn Ezrát, kiknek nézeteit, a mennyire a magyar nyelvben lehetséges, néha szó szerint ismétli; tovább a 146. lapon írja: Bogáthi egytől-egyig a zsidó nép régi történetéből — a mint ő mondja — „az időkbéli históriák értelme szerint“ magyarázza azokat; midőn az egyes zsoltárok tartalmát és célját meghatározza, egészen a zsidó exegesisnek, kivált Kimchinek befolyása alatt áll, s a keresztény felfogás ellenére, sehol sem akar vonatkozást tenni Jézusra, s az általa alapított egyházra; ismét tovább a 147. lapon azt írja: Bogáthi semmit nem vonatkoztat Jézusra, hanem a Messiásra, vagy Krisztusra, de ekkor sem Jézust vagy a kereszténységet érti alatta, nem tulajdon nevet, hanem fogalmat, felkentet ért; végre Bogáthi mindenütt dicséri a zsidókat, s azt a zsoltáraiból kiszakított egyes mondatokkal igazolja. Így az L-ik Zsoltár 7. verséből kiszakítja ezt:

Én sajátim, szentim, fiaim, ti zsidók! (149. l.)

a XVIII-ik zsoltárból:

- Gondolom, hogy végre minden népek így zsidóvá lesznek. (150.l.)
- a XIX-ik „ Isten törvényét csak Izrael tudja, mert azt csak ő hallotta. (150 l.)
- a XXXIII-ik „ Drága nép és boldog tehát a zsidó nép,  
 „ Hogy neki Istene oly mennybeli Felség. (149. l.)
- a XX-ik „ De pogányok hitünkre nem csak térnek,  
 „ Fiokat is zsidó hiten nevelnek,  
 „ Firól-fira im majd mind zsidók lesznek,  
 „ Mert hiszik, hogy zsidók mind istenesek. (150. l.)

Mindez világosan bizonyítja — írja dr. Kohn — hogy Bogáthi zsoltárai mindenütt szombatos nézeteket és tanokat juttatnak érvényre, s hogy olyan határozott és erős zsidó szellem nyilatkozik bennök, a minő nincs zsidó fordítóknál is, (151. lap.) s azon oknál fogva, hogy Bogáthi mindenütt a zsidó biblia-magyarázók után indult, egyes helyeknek zsidózó értelemben módosításáról szó sem lehet (153. l.)

Ezek alapján írja szerző, hogy Bogáthinak éppen zsoltárai tartalmából győződött meg, hogy az nem unitárius szellemben írt munka s hogy szerzője szombatos, ennélfogva őt a szombatosság számára reklámálja. (Előszó IV.)

Dr. Kohn e felfogására és bizonyítékaira ezek ellenészrevételeim.

Először a tisztelt szerző ügyvéd is, bíró is egy személyben nem lehet; véleményt mondtam én, mondtott ő, itélni a közönség és szakembereknek van joga, miután állításainkat és bizonyításainkat megbírálták, s az enyémet, vagy a dr. ur véleményét találták igaznak. Ezt be kell várnunk mindketten. A reklámálás — szerény nézetem szerint — azon kívül, hogy a finomabb írói érzéket sértheti, el is van hirtelenkedve.

Másodszor az érvekről szólok. Dr. Kohn azt írja a 142-ik lapon, hogy már az, hogy Bogáthi Kárádi Pál püspök megyéjében, az Alföldre menekült, gyanítatja, hogy ő szombatos lett, hisz az első szombatosok mind az elítélt Dávid Ferencz hiveiből kerültek ki . . . . Ez ama hamis okoskodási módot juttatja eszembe, melyet én még a Rhetorikában tanultam félszázad előttt: *ba c u l u s i n a n g u l o , e r g o p l u i t*. Egy brassói krónika is azt mondja Dávidról, hogy ő Sacra-

mentáriusból Ariánus, Ariánusból zsidó lett.<sup>1)</sup> Szántó István jezsuita pedig úgy nyilatkozott róla, hogy ha ő életben marad, az volt szándéka, hogy behozza a zsidóságot s a körülmetélkedést, és elvesse az egész új szövetséget. (33. l.) Ezek szerint Dávid F. zsidózó és szombatos volt. Ezek azonban csak alaptalan vádak, s bebizonyítatlan állítások, melyekre igaz ítéletet alapítani nem lehet. Dávid F. és Bogáthi zsidósága kérdése, e czikk elején ki van fejtve. Sajnál nám, ha dr. Kohn igazságoknak tekintené a szász krónikás és jezsuita bizonyítatlan állításait.

Az is mutatja — folytatja szerző — Bogáthi szombatoságát, hogy ő annyira túlmént Dávid Ferencz tanain, hogy Kárádi is megneheztelt rá érette. (142 l.) Nem a szombatoságért volt e neheztelés, s nem a Mennyei Jelenésekről állítólag szombatos szellemben irt műveért — a mi bizonyítatlanul van állítva — de az opportunistá püspöki többséghez hajlásáért. Ezért volt — a mint ezt Uzoni F. István kézirati egyháztörténetében minden kételyt kizárólag bebizonyítja — mérges polemiája Kárádinak Ovári Benedek simándi prédikátorral, Bogáthi Miklóssal és Basilius Istvánnal<sup>2)</sup>, a minek az lett következménye, hogy Bogáthi később, elvi szigorát enyhítve, épen a püspök eklézsiájában, Kolozsváratt unitárius magyar prédikátorrá lett.

Szerző Bogáthi szombatoságát a Balassy udvarában való papi szolgálataival is igyekszik igazolni, de azon érvei, hogy e főur szombatos lett volna, a kritikát nem állják ki. Szent-Demeteren Uzoni F. István történeti műve szerint nem volt szombatos templom, de volt az egész XVI—XVII-dik században virágzó unitárius egyház és templom. Hogy a Mennyei Jelenésekről irt nagy művét a szombatosokért írta volna, a kiknek isteni tiszteletök prédikációval volt összekötve, de azoknak nem voltak tanult papjaik, ez pusztá föltevés és bizonyítatlan állítás. Az unitáriusok is predikációval tartják isteni tiszteletöket. Hogy ama kifejezés alatt (143. l.): hogy az Apocalypsistről irt művét az istenes szenteknek s tanulóknak hasznára írta, szombatosokat értett volna Bogáthi, a kik hymnuszaikban istenes szenteknek nevezték magukat s kiknek Énekeskönyve Isten sereginek épületéért iratott — ez állítás is téves föltevés. Az unitáriusok az előtt, mikor még az országos törvény oltalmát nem nyerték volt meg, szintén így nevezték magukat, részint a nép rokonszenve megnyerése,

<sup>1)</sup> Trausch, Josephus. Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, sat. I. köt. 71. l.

<sup>2)</sup> Steph. F. Uzoni. Histor. Eccl. Unitariorum stb. Tom. I. Volum I. 262—64. 266—276 ll.

részint vallásuk isteni voltának jelzése végett; s oka az volt, mert a létező vallások nevét nem használhatták, mert azoktól már elváltak volt, az unitárius nevet szintén nem, mert azt a törvény még nem adta volt meg, ezért kellett magukat istenes szentek, Isten seregi néven nevezni, a mi más vallások jogát nem sértette. Téves szerző azon állítása is, hogy Bogáthi szombatosságát e szava is elárulja: egy esztendeig munkálkodtam a Jézus Krisztus történetében, a kit új frigy könyvének hívnak. Ő maga tehát — jegyzi meg szerző — csak történetet lát az evangéliumokban, melyeknek nem adja a szokásos új frigy nevet, a melyen hívják. Ez pedig szombatos nézet... Szerző itt is igen tévesen ítél. Az unitáriusok az evangéliumot Ujszövetségnek tartják s nevezik, s a mint az Ó-Testamentumból Mózes II-ik könyve XX-ik része 2—17. verséből fölvevették imáik közé a Tízparancsolatot<sup>1)</sup> azért, mert az Isteneszmegységét s a képek és szentek imádása tilalmát abban látták leghathatósabbán kifejezve: szintúgy Máthé evangéliuma VI.része 9—13. verséből fölvevették, még pedig imáik közt a legelső helyre téve a Jézus által tanított Miatyánkot<sup>2)</sup>, mint a mire Jézus maga útastította tanítványait, s a mi az unitárius vallás egyszerűségével összhangzásban van. A négy evangélista irásának Jézus életére tartozó

<sup>1)</sup> 1. parancsolat. 2. vers: Én vagyok a te Urad, Istened stb. 3. vers: Ne legyenek tenéked én előttem idegen Isteneid.

2. parancsolat. 4. vers: Ne csinálj te magadnak faragott képet, se semminemű hasonlatosságot stb. 6. vers: Azokat se ne imádjátok, se ne tiszteljétek, mert én vagyok az Ur, erős boszuálló Isten stb. 6. vers: És irgalmaságot cselekszem azokkal, a kik engemet szeretnek s az én parancsolatimat megtartják

3. parancsolat. 7. vers: A te Urad, Istened nevét hijában fel ne vegyed, mert nem hagyja az Ur erős büntetés nélkül stb.

4. parancsolat. 8. vers: Megemlékezzél a szombatonról, hogy azt megszenteljed s.a.t. 9. vers: Hat napokon muukálkodjál stb. 10. vers: Hetedik napon a te Uradnak, Istenednek szombata vagy, ne tégy akkor semmi dolgot, se te magad stb. 11. vers: Mert 6 napon teremté az Ur a mennyet, földet stb. és megnyugovék az Ur és megáldá a szombatnapot és megszentelé azt.

5. parancsolat. Tiszteljed a te Atyádat, Istenedet stb., hogy hosszú életű légy e földön stb.

6. parancsolat. Ne ölj. 7. parancsolat. Ne paráználkodjál. 8. parancsolat. Ne lopj.

9. parancsolat. Ne mondj felebarátod ellen hamis tanubizonyosságot.

10. parancsolat. Ne kívánd a te felebarátodnak házát, házas társát, se szolgálóját, se szolgáló leányát, se ökrét, se szamarát, valamelyek az ő kapuin belől vannak.

<sup>2)</sup> Máthé evangéliuma 9. verse: Ti azért ne lármásan, dicsekedve,

részét az unitáriusok azért méltatják különös figyelemre, mert ember-voltát abból tudták legmeggyőzőbben bizonyítani. Historiai könyveknek azért nevezték a négy evangélista irását, mert azokban van megírva Jézus élete s működésének története. Ebből szombatosságot következtetni nem lehet. Itt szombatos nézet nem forog fenn. Ez unitárius álláspont. Dr. Kohn több joggal nevezhetné a mai unitáriusokat szombatosoknak, mereven ragaszkodva a betűhöz, — a mi megöl — mert, a mint az előbbi lapon idézém, mi a Tízparancsolatban rendelt szombat megtartását és ünneplését ma is megtanuljuk s gyermekeinknek is megtanítjuk; de a pap és tanár tanításközben megmagyarázza, hogy reformált keresztény felfogás szerint őseink a szombat helyett a vasárnapot rendelték megünneplendőnek, s mi, bár a bibliai parancsolat szombatra szól, alatta a vasárnapot értjük s tartjuk meg. Szombatosok vagyunk-e azért? Nem.

Az is nagy tévedés szerzőtől, hogy a Balassy Ferenczhez irt ajánló levél e befejező része: „Nemes vitézlő Balassy Ferencz, Udvarhelyszék főkirálybírájának, az új Jeruzsálemben nemes örökséget s részt kíván Istentől, Bogáthi F. Miklós“ — szombatos üdvkivánat lenne. (144. l.) Ez a Dávid Ferencz értelme szerint reformált unitárius hitre s megújított unitárius egyházra is vonatkozik, a mit az első évtizedbeli unitárius papok és írók prédikációikban, kézirati és nyomtatott munkáikban szelvében használtak. E chiliastikus felfogásból — a mi bizonyítva egyébiránt sincs — Bogáthi szombatoságát következtetni helyesen nem lehet.

Azon bizonyítékokra nézve, a miket dr. Kohn Bogáthi zsoldárfordításainak szelleméből következtet, s a miket az általa forrásul használt héber bibliamagyarázók: Kimchi és Rasi és mások műveiből való kölcsönzésről előad — mint nem hebraeista — nyelvészeti és exegetikai szempontból nem nyilatkozhatom, csak néhány általános elvi megjegyzésem van, a mit meg kell tennem. Egyik az, hogy egész szövegekből kiragadott csonka mondatokkal való bizonyítást

---

az utczák szögleteire kiállva, ne csak beszéd stb. de így imádkozzatok: Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben, szenteltessék meg a te neved.

10. vers: Jöjjön el a te országod, legyen meg a te akaratom, mint mennyben, ugy itt e földön is.

11. vers: A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma.

12. vers: És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképen mi is megbocsátunk azoknak, a kik mi ellenünk vétkeztek.

13. vers: És ne vigy minket a kísértetbe, de szabadíts meg a gonosztól. Mert tiéd az ország, a hatalom és dicsőség, mindörökké. Ámen.

helyesnek s meggyőzőnek nem tartok. Ugyanazon mondatnak egészen más az értelme egy egészet képező versben és zsoltárban, s más abból kivéve, külön állítva oda az olvasó elé. Másik: a tudományban általánosan elfogadott elv, hogy a fordítónak és feldolgozónak eredetijéhez kell magát tartani s főleg a szellemet hiven kell kifejezni igyekezni. Ha Bogáthi Kimchi és társai művét használta forrásul — mint szerző állítja — szükségképen hozzájuk kellett magát szabnia, s gondolatmeneteket és írásuk szellemét hiven visszatükröztetni önművében. Szent Dávid zsoltárai többnyire az ő királyi háza és a zsidónép dicsőítése s olykor ostromozása. Bogáthinak el kellett fogadni a zsidódicsőítő eszméket és felfogást; ez nem az ő subjectivitásában leli magyarázatát, de forrásaiban; helyeslést érdemel, nem gáncsol. Harmadik: a Jézus helyett Krisztus (fölkent, messiás, megváltó) szó használásából való következtetések. Ez, egészen Dávid Ferencz álláspontu unitárius felfogás vonatkozik az ember-Jézusnak királyi, főpapi és prófétai tisztére, s hogy Bogáthi, mint Dávid Ferencz egyik hive, inkább felkent királyt, Krisztust és messiást használt, a mi ember-voltát mutatta, mint Jézust, a kit ellenfeleik Istenné akartak tenni, ez az unitárius hitfelfogás természetéből következett, s nem szombatosságból. Ebből szombatosságot kimagyarázni akarni nagy tévedés. Szent Dávid zsoltárain végig vonul amaz eszme, hogy Isten az ő házában a királyságot (Krisztus-ságot) örökössé teszi, ellenzéi ellen védi, s ekkor alatta megerősödik s elterjed a zsidó nép és zsidó vallás, ez lesz úr és parancsoló minden nemzetek felett. Innen a zsidó-cultus Bogáthi zsoltáraiban.

A XVIII-ik zsoltárban ez éneket adja a király ajkára:

Ezen mindenek felett örvendek és téged szeretlek,  
Hogy Dávid Krisztusról azt fogadtad, kit nem felejthetek,  
Fiam, unokáim, utánam mind Krisztusok (fölkent királyok) lesznek.

Bogáthi Akad. példánya 40. vers, 149. lap.

Az LI-ik zsoltárban:

Érdemlem ugyan, hogy székeimből kivess,  
Országomat rám támaszszad, megöless;  
De ne szégyenits, előbb el ne vess,  
És Krisztusi névben engem ne veszess.

Ugyanott 112. l.

Ugyanott tovább:

Azért erősítsd meg Uram székemet,  
Végezzem el Sionban szép művemet,  
Építsem az romlott Jerusálemet,  
Az Hütnek és az Christusoknak helyet.

U. o. 113. l.

A LXI-ik zsoltárban :

Ne fogasd el napimat, hadd éljek még Uram, király vagyok, hadd éljek,  
Maradékim felől, az te Christusodról, had magamról hihessek  
Örök királyságra az én székem leszen, ha én itt hosszas leszek.

U. o. 128. l.

A LXXXIX-ik zsoltárban panaszra fakad :

De most úgy látszik, hogy haragodban frigyedet megszegted,  
Dávid Krisztusról elfelejtkeztél, mert magvát elvetted,  
Ország szép hírét és méltóságát népednek elrontád,  
Christusod székét magas polczról hogy porba taszítád.

U. o. 183. l.

A CV-ik zsoltárban haragra gerjedve, így fenyegetődzik :

Ti bakók! szentimet meg ne bántsátok,  
Kivált Krisztusomat (felkent királyimat, messiásimat) nekem hagyjátok.  
Én prófétámat ne búsítsátok,  
Mert bosszu helyébe többet várjatok. Akad. példány 209. l.

Bogáthi fordítói és feldolgozói tisztének tett eleget, művében Dávid király Krisztusát Jézussal föl nem cserélve, s rá nem vonatkoztatva, a mi eredetijétől eltérés lett volna.

Dr. Kohn föltevéseivel, inductiv okoskodásaival szemben én pozitív tényeket sorolok elé, bizonyításául, hogy Bogáthi elébb Dávid Ferencz hive volt, ezért papi tisztétől eltiltatva, Alföldre menekült, később az erdélyi bevégzett tények előtt meghajlott s a Blandrata és Hunyadi püspök által átalakított unitárius egyház tagjává lett.

1. Bogáthi 1585-ben maga írja, Balassyhoz intézett ajánlólevelében, hogy a tanítók czirkálása és hamis vád s patvar miatt, a mivel a fejedelmet s tanácsát rá, Trauzner Lukácsra és Jakob (a tanácsi jegyzőkönyvekben: Jacobinus) Bernádra haragította vala, Gerendről ő Baranyába szaladott. <sup>1)</sup> Megjegyzem, hogy Trauzner Dávid Ferencz veje volt, aki szólni nem képes ipját 1579-ki elítéltetésekor a fejedelmi törvényszék előtt védte, Jacobinus Bernád

<sup>1)</sup> Ker. Magvető XV. köt. 1880. 6. l.

Kolozsvár egyik tekintélyes polgára, a kit Báthori Zsigmond alatt, ennek védlevelével, 1588. egyháza külföldre küldött a végre, hogy a kolozsvári főiskolához valamely jeles tanítót hívjon meg, <sup>1)</sup> s a kinek fia, Jacobinus János Kolozsvár főjegyzője, majd Báthori Endre és Mihály vajda kancellára, s az 1595-iki havasalföldi erdélyi hadjárat történetírója volt, Bogáthi tehát Dávid Ferencz leghivebbjei közé tartozott, szombatos nem lehetett.

2. Boros György a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárában egy, szerinte 1620—30. között irt Szombatosok Régi Könyve című kéziratot talált, azt a Ker. Magvető 1886. évi XXI. kötete 6., 76 és 142. s következő lapjain ismertette, ezen csaknem egykoru Codex írója, elbeszéli, hogy a midőn Dávid Ferencz 1579. elítéltetett s Blandrata és Hunyadi Demeter püspök új unitárius hitvallást állítottak meg, arra a papságot megeskették, s ha nem a szerint prédikáltak, eklézsiájoktól megfosztották: ez eljárást Dávid elleni árulásnak tekintette néhány unitárius pap, ellene felszólalt, s ezért az előbb velök egy hiten levő atyjokfiai ellenök támadván, őket a prédikálástól eltiltották. A Codex szerzője keményen megrója őket, hogy eltértek az igaz hittől s e rövid megjegyzésben ad kifejezést méltatlankodásának: Hiszen ez árulás! E papok pedig voltak — úgymond — Bogáthi Miklós, Erdődi András és többen, a kiket meg is nevez. <sup>2)</sup> Ez is igazolja Bogáthi Dávid-ézelműségét, unitáriusságát s ezért tisztétől megfosztatását. <sup>3)</sup>

3. Uzoni F. István unitárius egyháztörténetíró ezeket jegyezte fel Bogáthiról. Ő Dávid F. elítéltetése után tiz theologiai tárgyú művet irt. I. Az Apostolok leveleiről magyarázatot, II. Az Apocalypsis t Paleologus Jakab Commentarius a alapján 52 cikkben magyarázta meg. III. Ugyanabból szent-demeteri papsága alatt, Balássy védője udvarában négy éven át tanuságokat irt. IV. Ezekre Kárádi Pál, alföldi unitárius püspök feddő levelet küldvén hozzá, ő is írásban hosszason felelt. V. Kárádi másodszor is irt, élesen, de ő fiuhoz illő tisztességgel válaszolt rá. VI. Egy éven át a Jézus Krisztus Történetét fejtegette, az Apostolok írásait hét részre osztotta, melyből hat rész a négy historikus evangelista (Máthé, Márk, Lukács, János) írása töltötte be, honnan bizonyítják, hogy Jézus volt a Messiás. VII. Krisztus jövőndöléseit és az

<sup>1)</sup> Kolozsvár Története. Oklevéltár II. köt. 150. l.

<sup>2)</sup> Ker. Magvető. XXI. köt. 145—45. ll.

<sup>3)</sup> Ker. Magvető. XXI. köt. 145. l.

A p o c a l y p s i s m a g y a r á z á s á t az istenes szentek és tanulók számára, s minthogy pártfogója, Balássy Ferencz kenyerén és vizén élt ötödfél esztendő óta, neki ajánlotta azt, hogy lássák, ki szárnya alatt nyugodt a pokolidőben, s lássák vallása felőli értelmét is. VIII. a Törvényről irt XX. tételt Gerenden 1582. ápr. 22. IX. A Szent Lélekről XXVIII. tételt. 10. irt XV. jeles tételt (nem mondva meg, kinek beszédére) a Zsidókhöz írott evangéliumi levél alapján, Válaszuti György pécsi unitárius paphoz, melyek közül 5 tétel tüzetesen Jézusról, az ő Istenhez való viszonyáról szól; méltóságát, uraságát és hatalmát, Mózes és minden próféták, uraságok és angyalok feletti méltóságnak, uraságnak és hatalomnak mondja, s a IV-ik tételben őt bizonyos formában imádandónak állítja, mint a ki a zsidóknak és nem zsidóknak örökös ura és királya. Szó szerint idézem a vonatkozó Tételleket Uzoni F. István sokszor említett művéből.

I. Tétel. Jézus, mint Isten fia, nagyobb és több, mint a próféták, angyalok, Mózes, Áron és a Levita nemzetség bármelyik főpapja, több, mint maga Ábrahám. Ha Jézus bizonyos kitüntető okból azok mindenikénél nagyobb, akkor ő bizonyára Istennek fia, most, az volt, és lesz, vagyis az Isten felkentje (Christus) Zsid. I. Rész. 3. 5. 7. vers.

II. Tétel. Jézus nagyobb a prófétáknál, mint-hogy Isten azok által különböző időben és különböző módon jelentette ki akarataát a zsidóknak, de Jézus által csak egyszer, s akkor mindeneknek, nekünk, a zsidóknak és körülmetélteknek (nobis et vobis preputiatis — írja Bogáthi, mintegy gúnyolva a körülmetélkedés tanát). Zsid. I. R. 1. 13. vers. Itt Bogáthi magát a körülmetélkedő zsidóságtól határozottan megkülönbözteti, tehát zsidó és zsidózó nem lehetett.

III. Tétel. Jézus nagyobb az angyaloknál, mert Istennek ezek felőli akarata az volt, hogy Isten fainak szolgálatára legyenek, Jézust pedig az ő felkentjévé, Krisztusává tette, mely a legnagyobb méltóság, és urává tette a zsidóknak, a többi nemzeteknek, maguknak az angyaloknak, az az, minden ő fainak — a kiknek három rendje van — fejévé, az ő Isten parancsának és erejének s akaratának teljesítésében való oly nagy buzgóságaért, hogy azért meghalni nem rettegett, csak-hogy Isten akarata örökre megálljon, a miért az Isten őt imádatni és bizonyos módon és formában tiszteltetni parancsolta, mint zsidók és nem-zsidók királyát. Zsid. I. R. 4. 5. 7. vers.

Ime — mondja Uzoni — ebből látjuk Bogáthinak a harmadnyár előtt akarata ellen elfogadott hitvallását Jézusról, a ki Isten minden más fiánál nagyobb, és az Atya megparancsolta, hogy őt mások imádják és bizonyos módon (bizonyos isteni tisztelettel) tiszteljék.

A többi Tételek is mind Bogáthi unitárius-voltát igazolják.

IV. Tétel. Jézus nagyobb, mint Mózes.

V. Tétel. Jézus nagyobb, mint Áron.

VI. Tétel. Jézus nagyobb, mint minden Lévi-nemzetségbeli pap.

VII. Tétel. Jézus nagyobb, mint Ábrahám.

VIII. Tétel. Jézus halála nem csak hogy semmit le nem vont az ő tiszteletéből, de azt inkább növelte. Bogáthi így fejezi be írását: Ezeket irtam Válaszúti György kedves hitrokonom és különös jó barátom kedvéért Pécsen, 1582. jun. 22-én.<sup>1)</sup>

Van még Uzoni szerint Bogáthinak 1582—83. Pécsen készült kézirati művei közt az 5. számú, melynek 129. lapján e kérdés van fölírva: Vajjon a Szent Irásnak a Krisztus imadásáról és tiszteletéről szóló szavai és példái csak az ő polgári imadásáról és tiszteletéről értendők-e? tehát külsőleg Jézus nevére térdet kell-e hajtánunk? vagy a lelki imadás is értendő? Erre ő ezt feleli: „Látható emberek s azon lelkeken kívül, a kik bizonyos alakban Istent képviselve tűnnek fel az emberek előtt, és az Atya Istenen kívül semmit sem kell tisztelni és imádni.“

11-dik műve: Szent Dávid zsoltárának fordítása, melyek az időbeli historiák értelme szerint különb-különb magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetének hasznára és lelkiépületére formáltattak és fordítottak Bogáthi Fazakas Miklóstól.<sup>2)</sup>

Minthogy az épen imént elősoroltak szerint, Bogáthi az egész Új-szövetségre magyarázatokat irt, ez mutatja, hogy azt nem tartotta pusztán históriának, s nem csekélyebb fontosságúnak, mint az ó-szövetségi írásokat; nem is tartotta Jánost és evangéliumát Mózesnél és az ó-szövetségnél kevésbé Isten kijelentésének; XVI. tétele pedig Jézusban való keresztény hitét s unitáriusságát minden kételyen felül emeli.

4. Dr. Kohn véleményével szemben megemlítem Kriza János néhai tudós unitárius püspök nézetét, a ki tagadja Bogáthi szomba-

<sup>1)</sup> Historia Ecclesiast. Vol. 1. Lib. I. Cap. VII. 263. J. Vesdössze Ker. Magvető. XV. köt. 8. l. levő közlésekkel.

<sup>2)</sup> Historia Ecclesiast. Vol. 1. Lib. I. Cap. VIII. 341—42. ll.

tósságát; énekei — úgymond — nem viselték magukon inkább a szombatoság jellegét, mint a Szenczi Molnár Alberté, Heltaié vagy Thordai Jánosé. Ily értelemben Szent Dávid és az egész ó-testamentum szombatos... Bogáthi — mondja Kriza — Dávid érzelmű volt, szombatos nem lehetett, mert a zsidózás visszamenés, őt pedig írásai az előhaladás hívének mutatják. A szombatos secta szilárd megalapítása — jegyzi meg Kriza püspök — Péchi műve s későbbi korbéli tény, mint Bogáthi zsoldárfordítása. <sup>1)</sup>

5. Végre Bogáthi unitáriussága mellett felhozok még két pozitív tény, egyik: hogy ő 1586. a thordai unitárius középtanodában az ifjúságot tanította, tehát Rector volt, mert ez időben csak ez állás volt szervezve s szűkösen fizetve. <sup>2)</sup> Ezt ő maga írja Mátyás királyról irt műve verses előszavában. <sup>3)</sup> Ez évben szintén Sós-Thordán gondolta ki fia elvesztésén keseregve Jób könyvéről irt magyarázatát, <sup>4)</sup> s 1584. itt dolgozta az Énekek Énekéről irt művét. <sup>5)</sup> Tíz évvel korábban 1576 és 1577-ben is irt szintén Thordán 3 verses költeményt, de nem mondja meg, mely minőségben volt Thordának lakója? <sup>6)</sup> akkor is Rector volt-e vagy más tiszten járt? előszavai-  
ból nem tűnik ki, s az emlékek nem szólnak róla. De ha e két év-  
közben csak néhány évig volt is Rector, az hihetlenné teszi, hogy szombatos és zsidó lett volna. A folytonos támadásnak kitett unitáriusság ezt meg nem engedte volna. A mint a gerendi papságból a fejedelem emberei felcirkálták s menekülésre kényszerítették: úgy még kevesebbé engedték volna meg azt, hogy egy gymnasiumnak zsidózó, szombatos igazgatója legyen.

A másik meggyőző bizonyíték kolozsvári unitárius magyar prédikátorsága 1588—1592. között. Képzeltető-e, hogy Hunyadi Demeter püspök, a kinek csak elvi súlyos engedmények árán sikerült az unitárius egyház fenmaradásának biztosítása, a zsidózó és szombatos Bogáthit saját körében, püspöki eklézsiájában megtűrje? Hisz ez kockázttatása lett volna a törvény védelmének. A fejedelem czirkálói kétségen kívül hamar kipuhatólják Bogáthi zsidózását, s feljelentvén, őt állásáról azonnal elmozdították volna. Sőt czirkálásra sem volt szükség, csak Zsoldára it kelle bemutatni a fejedelemnek, ha azok szombatos szelleműek lettek volna, s rögtön elkergetik vagy elzárják

<sup>1)</sup> Ker. Magvető. XV. évtolyam. 163. l.

<sup>2)</sup> „ „ „ „ 356—47. ll.

<sup>3)</sup> „ „ „ „ 248. l.

<sup>4)</sup> „ „ „ „ 249. i.

<sup>5)</sup> „ „ „ „ 247. 249. ll.

<sup>6)</sup> „ „ „ „ 9. 10. ll.

őt, hogy veszélyes újítást magában foglaló tanaival a kolozsvári unitárius nagy eklézsiát meg ne tántorítsa. De egyik sem történt, sőt Bogáthi békében hirdette négy éven át a kénytelen elfogadott, módosított unitárius hitelveket, s egyházától meggyászoltatva halt el püspökével egy évben — 1592-ben. <sup>1)</sup>

Dr. Kohnnak Kimchi s más zsidó biblia magyarázók műveiből vett s Bogáthinak és Zsoltárainak szombatosságát igazolni kívánó érveivel én az új szövetségről s Jézus, Istenhez való viszonyáról írt tiz kézirati művét állítom szembe; más állításaival, föltevéseivel és inductiv okoskodásaival pedig kolozsvári prédikátorsága s thordai tanítósága tényét, s az olvasókra és szakértőkre bizom annak elhatározását: én akarom-e okvetlen unitáriusnak látni Bogáthit és Zsoltárfordítását, vagy dr. Kohn szombatosnak és zsidónak mindkettőt? Bogáthi irodalmi s egyházi működése egész körében más és több szombatossági bebizonyított jel és jellemvonás ki nem tűnik, mint a miket dr. Kohn Zsoltárfordításából kiolvas, kihüvelyez és kikövetkeztet; de ezt kritikai erővel bírónak el nem lehet fogadni részint azért, a miket a fordítások természetéről s a fordítók és utándolgozók eredetiek iránti kötelességéről fennebb eléadtam, részint pedig azért, mert Bogáthi fennlevő Zsoltárfordítása nem az eredeti, nem tudjuk: mit írt ő? s mi abból szombatosi interpolatio, bővítés vagy átalakítás?

E korszak szombatos irodalmában feltűnő, hogy a Szent-Erzsébeten és Kis-Solymoson féltudósoktól átírt Bogáthi-Zsoltárok szombatos jellegüekké tétettek. Ezért dr. Kohn azon állítására, hogy egyes helyeknek szombatos értelemben módosításáról szó sem lehet, (153. l.) hivatkozom 1880-ban írt első értekezésem 179—180 lapjaira s főleg a 181—82-re, a hol a Bogáthi-féle legelső zsolnárt a szenterzsébeti másoló csaknem minden mondatában elváltoztatta, a hol tehát a versfők e jelző sora: JÁMBOR és BÖLCS egészen el van rontva s kihagyva. Tehát az oly kathegorikus kifejezés, a minőt író használ, nem elég alapos s nincs indokolva.

A mint első cikkemben 1880-ban (Ker. Magvető XV. köt. 250—51 lapján) írtam, a mig az eredeti szöveg elé nem kerül, e kérdést teljesen megnyugtatólag eldönteni nem lehet. Én keletkezési idejéről most is csak annyit tudok, mint 11 év előtt, hogy t. i. ő É n e k e k É n e k e czimü 1584. Tordán bevégzett művében saját XLV-ik zsolnárára hivatkozik; <sup>2)</sup> ebből azt következtethetőnek tartom, hogy Zsolnárkönyve egészen vagy részben akkor már meg volt írva, de hogy ép ez évben írta, azt nem.

<sup>1)</sup> Ker. Magvető. XV. évfolyam 290. l.

<sup>2)</sup> " " " " 246. l.

## II.

## A SZÉKELY SZOMBATOSOK ZSIDÓ HITRE TÉRÉSE.

Még van észrevételem a bözöd-ujfalvi szombatosoknak zsidó hitre térése kérdéséhez.

Dr. Kohn az utóbbi években élénk figyelemmel kísérte a bözöd-ujfalvi székely szombatosok és térítőik mozgalmait, itt-ott talált énekes könyveiket s az áttértek és körülmetéltek jegyzőkönyveit megszerezte, könyvében a zsidó hitűeknek a keresztény bevett valóságokkal egyenjogosítását különös rokonszenvvel tárgyalja, s hangsúlyozza, hogy az egyenjogosítás híre elterjedésekor a bözöd-ujfalviak buzgóságukban annyira mentek, hogy közöttük élő Wolfinger Salamón nevű zsidót kérték, tanitná őket héber olvasásra s imádságokra, a ki teljesítette a kérést, s meglelt koru, sőt többnyire megöszült férfiak a téli estéken feszült figyelemmel tanulták a zsidó theológiát és héber olvasást. A hitbuzgóságban kivált a nők tüntek ki, a kik 1868-ban tanuk jelenlétében fejezték ki az előtti papjuk előtt, hogy ők szintén áttérni kívánnak az izraelita vállalásra... Wolfinger tudósította dr. Kohnt, hogy 67 éves két Kovács nevű székely május 31-én hősiessé elszántsággal hajtatta végre magán az erdő-szentgyörgyi meteszővel (schacter) a körülmetélés fájdalmas műtétét s Áron és Izsák zsidónevet vettek fel. Az öregek e példáját az ifjabbak közül elébb 29-en lelkesedve követték s áttértek a zsidóhitre, számuk novemberig 37-re szaporodott, december 31-ig 173-ra, a kiknek nagyobb része a körülmetélkedést is megtette, s valamennyi Ábrahám nevet vett fel, megkülönböztetésül egy másodikkal, mint Izsák, Jákob, Ruben stb., a nők szintén nőneveket vettek fel.

A kath. püspök panaszára Udvarhelyszék polgári hatósága 1869. nyomozást indított ez ügyben s az átállókat büntetéssel fenyegette; ezek felfolyamodván, br. Eötvös József azon tiltó rendeletet adta ki, hogy a zsidó hitre tért szombatosoknak a keresztény hitre visszatérítése kísérletétől a közigazgatási közegek óvakodjanak, s a jelen állapotot épen tartsák fenn. A cultuszminiszter szabadelvű rendeletét Dr. Kohn azon megjegyzéssel üdvözli: „A szombatosoknak zsidó hitre térése e szerint bevégzett ténynyé vált, a mi ellen még felszólalás sem történt. A keresztény világ egy parányi részecskéje visszatért ahoz az ősrégi forráshoz, melyből tizennyolcz századdal ezelőtt eredt volt.“<sup>1)</sup>

<sup>1)</sup> A Szombatosok Története. 357—368 l.

Ennek következtében a „bözd-ujfalvi izraelita proselita hitközség“ 136 szombatos családfőből megalakult, szervezkedett, hitközségi jegyzőt választott, gyermekeiknek oktatót, imatermet és iskolaszobát rendezett be, ritualis fürdőt készítettek, zsinagógát építettek, kóser hús vágásra schactert fogadtak stb. Isteni tiszteletök eleinte magyarul folyt; de később a zsidó kántor mondta el héberül az imát, a közönség pedig a régi kézirati szombatos imakönyvekből olvasta a megfelelő fordításokat; még később egy galicziai schacter kántor, a ki magyarul egy szót sem értett, orthodox elveinél fogva csak a szent nyelven vélte végezhetőnek az imákat, melyeket legtöbben nehezen, sokan sehogysem értettek meg, s úgy segítettek a bajon, hogy a legfontosabb imák héber szövegét magyar betűkkel iratták át, s így olvasták el. Ennek hamar látható hanyatlás lett következése, mikor 1885-ben egy bukaresti rabbi és hitszónok őket meglátogatta, a budapesti „Magyar Zsidó-Szemlében“ érdekükben felszólalt, minek következtében 1100 frt gyűlt be a székely zsidó vallású hitközség számára. Ezután a pesti izraelita hitközség is adott 100 forintot s a párisi Alliance izraelite Universelle szintén 500 frtot iskolai célokra ajánlott fel.

E segély által a hitközség sorsa jobbra fordult, 1886-ban magát jobban szervezte, a zsinagógát és fürdőt megigazította, az iskolát jobb karba hozta, a hitoktatás és héber nyelvtanítás azóta folyamatosan van; van vallástanítójuk, a ki 1889. óta a schacteri (előimádkozási és hitközségi jegyzői) teendőket is végzi; az erdőszentgyörgyi rabbi, helybeli tanító és két hitközségi bizottsági tag igazgatja a proselita községet, fontos ügyekben egy vagy több hitközségi tag is részt vevén benne. A zsinagóga szombat és ünnepnapokon megtelik ájtatosokkal, az isteni tiszteletet egészen orthodox szokás szerint héberül végzik, a rendes zsidó imakönyvből, melyben már meglehetősen eligazodni képesek, bár a vének a zsidó imákat könyv nélkül jobban el tudják mondani, mint a hogy olvasni képesek.

Nyelvök, ruházatuk és életmódjuk székelyes, hajukat többen lengyel zsidók szokásaként a halántékukra tekerceses fürtökbe szedik, férjhez ment asszonyok vagy levágják, vagy kendővel takarják el. Van még — írja dr. Kohn — öt szombatos család, mely nem tért át a zsidó hitre, ma is Péchi imakönyvéből végzi imádságát, melynek legalább egy példánya minden háznál van; húst rabbijoktól vesznek, a szombatot szigorúan megtartják, kereszténnyel nem kötnek há-

<sup>1)</sup> A Szombatosok Története stb. 377. l.

zasságot. Előre látható, hogy a 300 évnél tovább fennállott szombatosoknak az utolsó hivei nem sokára végkép el fognak tűnni. <sup>1)</sup>

A tudós szerző előadása e részére nézetemet egyenesen megmondom

Én a tizenhét század előtti forráshoz visszatérést vallás tekintetében visszaesésnek, magyar állami és nemzeti nézőpontból itélve meg, károsnak, a székelysége nézve sajnálatosnak tartom. A körülmétkedés — a mit igen sok mivelt zsidó nem hajtat végre gyermekén — rituális fürdő, sertés hús nem evés, keresztényekkel nem házasság két ezer év előtti exclusiv zsidó nemzeti szokásnak és hitanoknak ma felújítása nem egyéb, mint a régi sötét századok babonás tévelyébe visszatérés, az emberi művelődés előhaladásának föltartóztatása, czéltévesztett hitbuzgóság, a mire ma s kivált itt nálunk, szükség nincs, a mi jobbá s boldogabbá nem tesz, s azok, mint az önelszigetelés eszközei és válaszfalai, legtöbbet a zsidóknak ártanak.

A kik az együgyü székely szombatosokkal a lelkiismeret és meggyőződés szabadságának szempontjából rokonszenveznek, oda kell vala hatniok, hogy hitök gyakorlására, mint századokon át eddig, most is magyar nyelven irt ima- és énekes-könyveket olcsón vagy ingyen kapjanak, s zsidóhitőket — ha már áttérni jónak látták — nemzeti nyelvöken vallják; de elnemzetleníteni, denaturálizálni őket nem áll a magyar állam s a magyar nemzet érdekében. Ezt az ez irányban közreműködőknek nem köszönjük meg. A helyett, hogy a zsidóság szivvel-lélekkal magyarrá legyen, s rokonszenvével és szeretetével beleolvadjon a magyar nemzetbe, mint tették Angliában és Franciaországban, a legmagyarabb fajból új zsidószaporodást hozni létre, nem magyar politika, s nem magyar hazaszeretet. Ez irányt én nem helyeslem, s a kik előmozdítják, nekünk — tán tudtokon kívül — nem javunkat munkálják. Én mint magyar, sajnálom azt a 136 zsidó hitüvé és zsidó nemzetüvé lett székelyt, s azt hiszem, a bözüdjfalusi zsidó-hitretérés a többi székelység hirnevének árt s árnyat vet úgy nemzeti jellemére, mint hazaszeretetére. Mózes czeremóniás vallásos szokásainak, s a szemét szemért, fogat fogért-féle ó-szövetségi törvénynek kora végkép letűnt. Ezekkel, valamint a szombatosok amaz erkölcstanával, a mit dr. Kohn is helyeselni lát-szik, hogy ellenségeinket szeretni, velök jót tenni nem vagyunk kötelesek, mert ez olyasmi, a mit gyarló ember nem tehet, <sup>1)</sup> hódítani s tért foglalni vele a mai civilizáció és felvilágosodás korában nem

<sup>1)</sup> A Szombatosok Története stb. 101. l.

lehet, legkevésbé lehet pedig nálunk magyaroknál. A bözödújfalusi zsidó mustármagból terebélyes tölgy nem válik. E természetellenesen összealkotott kis egyházból nagy új zsidótelep nehezen áll elő valaha; mesterségesen galvanizált élete egy ideig tán fenntartható; de mint egy életerős, s ősi tisztaságában megmaradt magyar faj nagy tömegében levő szigetecske, a zsidóvá lett székely egyház is a természet rendes útján idővel kivész, vagy vérrokonaiba hitével együtt beolvad.

JAKAB ELEK.

---

## TOROCZKÓI PAPOK.

Toroczkó nemcsak országszerte nevezetes regényes fekvésű szép vidékéről, erőteljes, szorgalmas és vallásos népéről, hanem egyházunkban is, mint egyik elsőrendű ekklezsia mindig előkelő állást foglalt el. A vallás-közönség s főleg iskoláink jóltevői közt ugy az ekklezsia, mint egyes tagjai nevével gyakran találkozunk. A vallás-közönség zsinati gyűlése 1760. jun. 14. és 1802. junius 16-án tartatott itten; ez évben augusztus 23-án ismét itt fogja tartani, s ez alkalomból érdemesnek tartom előbb papjai, később tanítói névsorát Uzoni J. történészünk, a Consist. és püspöki jegyzőkönyvek s levéltári okmányok nyomán közölni.

Uzoni J. szerint, M.-Peterden ismerték és kedvelték meg lakói az unitárius vallást, mely falu magyar lakói a Básta idejében pusztultak ki.

### 1. Patkó Gergely 1583—1594.

Mint toroczkói pap a thoroczkó-szentgyörgyi ekklezsia javai 1583. évi összeírásnál említették először. (Lásd püsp. vizsg. jegyzőkönyv 1692—1725. 6. l.) Tehát már korábban itt kellett lennie. Neve 1593. jun. 22-én fordul utoljára elé a Protoc. Partial. (1587—1600. 56. l. Uzoni is ezt teszi ide való első papnak. (Hist. eccl. II. 858. l.)

### 2. Toroczkai Máté 1595—1597.

1594. aug. 25-én még küllőkori esperes volt, de 1595. oct. 2-án már Farczádi Pál iratik annak, tehát ez időközt ment Patkó helyébe Toroczkóra, honnan Kolozsvárra vitetett. Később püspök lett. Ez fordította magyar nyelvre Enyedi György püspök előde: Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti stb. című híres munkáját.

### 3. Járai János 1597—1608.

Toroczkóról ment Tordára. Lásd. Ker. Magvető 1888. 86. l.

4. Várfalvi Tamás? Ki, vagy kik voltak Járai után 1635-ig, nem tudtam kideríteni, Uzoni J. Várfalvi Tamást teszi Járai után, de ez nem itteni, hanem sz.-kereszturi pap volt 1629. jul. 3-án. (Prot. Gen. Cons. I. 3. l.) Előbb azonban lehetett.